

ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ' ਅੱਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ' ਵਿਚਲਾ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਚਿੰਤਨ

ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ
ਖੇਜਾਰਬੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ

Email-id: Punjabi2022manpreet@gmail.com

ਅਬਸਟ੍ਰੈਕਟ : ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਅੱਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ' ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਦਲਿਤ, ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਕੇ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਬਦਲਾਅ, ਪੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ : ਸਾਹਿਤ, ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਕਵਿਤਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ, ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਮਤਾ, ਪੱਛੜੇ ਤਬਕੇ, ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ

1.0 ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਮਾਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਕਲਾ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲਾ ਨੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਵਾਰਤਕ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਕੇਵਲ ਗੁਲਾਬਾਂ ਵਰਗੇ ਸੁਖਾਲੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸਗੋਂ ਉਜਾੜੀ ਉੱਗੇ ਅੱਕਾਂ ਵਰਗੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਸਮਾਜਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਕ ਅਮਲ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਦਖਲ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੁਜੈਲੀ, ਤਿਜੈਲੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

ਰੇਜ ਗਾਰਡਨ ਦੀ
ਹਰ ਟਹਿਣੀ ਉੱਤੇ
ਖਿੜ੍ਹੇ ਗੁਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ
ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
ਉਜਾੜੀ ਉੱਗੇ
ਅੱਕਾਂ 'ਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਵਿਤਾ...¹

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਵਖੇ ਵਖਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਨਾਰੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ, ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਜਾਂ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਲਈ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿੱਸ਼ੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲ ਵੱਧਦਿਆਂ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੁੱਝ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ।

ਹਾਸੀਆਗਤ ਅੰਗਰੇਜੀ ਸ਼ਬਦ SUBALTERN ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਹਾਸੀਆ ਕਿਸੇ ਧਰਾਤਲ ਦਾ ਉਹ ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਰੰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀਆਂ-ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਉਸਾਰਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਉਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਾਸੀਆਗਤ ਲੋਕ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਰ ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਮਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਦਖਲ ਹੈ। ਹਾਸੀਆਗਤ ਸਮੂਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ, ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ, ਦਲਿਤ, ਪਛੜੇ ਕਬੀਲੇ, ਤੀਜਾ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਤੇ ਗੈਰ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਗ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਾਸੀਆਗਤ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੈ-ਦਲਿਤ। ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਤੀ-ਗਤ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਜਾਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਪੱਖੀ ਸਖਤਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਹੀ ਵਰਣ ਸਨ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਵਰਣ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਦਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਚੋਥੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਜੋਂ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮਕਾਰ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਨੀਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦੀ ਹਾਸੀ ਭਰਦੀਆਂ ਡਾ. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

“ ਉਚੇ ਵਰਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੂਦਰਾਂ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਧਰਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ”²

ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅੱਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸੀਆ ਤੇ ਧੱਕੇ ਹੋਏ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ ਸੂਚਨਾ ਕੇਂਦਰ ’, ‘ ਭਾਗ ਸਿੰਹ ’ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੱਥ ਦਾ ਰੂਪਕ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਈ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਉਹਲੇ ਹੋਏ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਸਖਣੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਪਛੱਤਮੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਮਾਸ ਮਿਡੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਂਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਤਿ ਨਾਲ ਪਦਾਰਥਕ ਤੱਰਕੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜਦਾ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਹੋੜ ਨੇ ਸਾਡੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹਾਸੀਏ ਉੱਤੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-

ਤੇ ਹੁਣ

ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ

ਧੜਕਦੇ ਨੇ ‘ ਆਈ ਫੇਨ ’

ਅੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁਫਨੇ ਨਹੀਂ

ਚਕਾਚੌਧ ਹੈ ਸੂਚਨਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ

ਚਲੇ !

ਭਾਗ ਸਿੰਹ ਦੀ ਮੜੀ ਉੱਤੇ ਤਾਂ

ਲੱਗ ਗਿਆ ‘ ਟਾਵਰ ’ ਦੂਰ-ਸੰਚਾਰ ਦਾ ³

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਕੋਹਲੂ ਵਿੱਚ ਪਿਸਦੇ ਘੱਟ ਜਮੀਨੇ ਜੱਟ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਵਿਤਾ ‘ ਸੀਏ ਦੀ ਪਰਚੀ ’ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਗਾਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਸੀਆਗਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦਾ ਰੁਝਾਣ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਗਰਜਾਂ, ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਮਸਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ ਰੁਖਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਢੰਗ ’ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਦ ਕਵੀ ਜਿਉਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਰੱਸਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅੱਜ ਸਮਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਭਰਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਕਰਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ

ਅਸੀਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈਏ। ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਜਿਉਣ ਜੋਗਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਸੀਧੇ ਦੀ ਪਰਚੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

ਟਰਾਲੀ ਮੰਡੀਓਂ ਪਰਤੀ
ਜੱਟ ਤੋਂ ਬਗੈਰ, ਸੈਦੇ-ਪੱਤੇ ਸਮੇਤ
ਲੋਗੜੀ ਵਾਲੇ ਲਫਾਫੇ ਚੋਂ ਡਿੱਗੀ
ਸਲਫਾਂਸ ਦੀ ਖਾਲੀ ਡੱਬੀ
ਮਾਂ ਧੀ ਹੈਰਾਨ
ਭਲਾ ! ਇਹ ਕਦੋਂ ਲਿਖੀ ਸੀ
ਸੀਧੇ ਦੀ ਪਰਚੀ ਵਿੱਚ⁴

ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿੱਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਦਲਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਉੱਤਪੱਤੀ ' ਦਲ ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਦਲਨਾ, ਤੋੜਨਾ, ਕੁਚਲਨਾ, ਖੰਡੀਤ ਕਰਨਾ। ਜਿਸਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਦੱਬਿਆ, ਕੁਚਲਿਆ ਜਾਂ ਲਿਤਾੜਿਆ ਮਨੁੱਖ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਦਰ ਜਾਂ ਅਛੂਤ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼ਰ੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਵਰਣ ਵੰਡ ਵਰਗੇ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਬਹੁਤੇ ਹੀ ਉਠਦੇ ਰਹੇ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਏ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਵਾਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਰੂਰ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਬਦਲਾਅ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਪਾਸੇ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਵੀ ਅਛੂਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਅਖੇਤੀ ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਚਾਹੇ ਉਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰੀ ਦਾ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅਖੇਤੀ ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂ ਉਹ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਭਿੱਟਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਜਮੀਨਾਂ ਭਿੱਟਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕੀ ਉਹ ਹੀ ਮਕਾਨ ਬਨਾਉਣ ਅਤੇ ਜੱਟ ਜਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਅਤੇ ਘਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਿਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰ ਉਸ ਸਿਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਬਰਤਾਅ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ' ਗੋਧੂ ' ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਸਿਰੀ ਰਹਿਣ ਤੇ ਗੋਧੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਜਦੂਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਧਾਰ ਪਾਉਂਦਾ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸਿਰੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਔਖਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਹ ਸਿਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਗੋਧੂ ਦਾ ਕੋਲਾ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਆਲੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਘਰ ਦੇ ਲੋਕ ਭਿੱਟ ਨਾ ਜਾਣ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ੇਸ਼ਕ ਵਰਗ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਿੱਧਾ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀਆਂ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-

ਵੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ
ਇਕੋ ਆਲੇ ਚ ਕੋਲਾ ਹੈ ਮੇਰਾ
ਦਿਆਲੇ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰੇ
ਕੱਚੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਹੈ ਇਹ ਆਲਾ

ਗਾਰੇ ਚ ਖੁੱਭੀ
ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਦੀ ਗੱਡ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚ ਸਕਦੇ
ਇਹ ਸੱਤਿਆਹੀਣ ਦਾਣੇ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ

ਸੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਪੈਦੀ
ਦਾਇਆਂ ਅੰਦਰ
ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ
ਕੇਲੇ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ
ਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ... ਆਲੇ ਦਰ ਆਲੇ ⁵

ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਬੱਧ ਕਰਨ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੰਭੀਰ ਵਿੱਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਫੈਸ਼ਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫੈਸ਼ਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਸਤੇ ਜਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਬਦਲਾਅ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਰੌਲੀ- ਰੌਲੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਗ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਜਿੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਭਾਵਨਾ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਮਸ਼ੀਨਾ ਨਾਲ ਮਸ਼ੀਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਹਲ ਦੇ ਪਲ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਹੱੜ ਨੇ ਬਹੁਤ ਅਜੇਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜੀਵਿਕਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹੀ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਥਾਂ, ਤ੍ਰਿਝਣ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਚਪੇਟ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ' ਕੱਚਾ ਚੇਤਰਾ ' ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੇ ਚਰਖੇ, ਤ੍ਰਿਝਣ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗਭਗ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਚਰਖਾ ਕੇਵਲ ਅਜਾਇਬ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਿੱਧਾ ਭੰਗੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਰੂਪਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੇ ਸੱਥਾਂ, ਤ੍ਰਿਝਣ, ਚਰਖੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹਾਸੀਏ ਤੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

ਵਕਤ ਦੀ ਚਲੇ-ਚਾਲ ਨੇ
ਚੁੱਲ੍ਹਿਆਂ ਚ
ਡਾਹ ਦਿੱਤੇ ਰੰਗਲੇ ਚਰਖੇ
ਉੱਡ-ਪੁੱਡ ਗਈਆਂ ਰੈਣਕਾਂ
ਕੱਚੇ ਚੇਤਰੇ ਦੀਆਂ...⁶

ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਜਨਮਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚਲੇ ਭਖਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਿਕਰ ਅਤੇ ਫਿਕਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਮਸਰੂਫ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕੂਲੇ-ਕੂਲੇ ਖਰਗੋਸ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਜੋ ਜਵਾਨ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਲਿੱਖਣੀਆਂ ਯਾਦ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਜੇਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਸ਼ਰੇਆਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਐਬਸਰਡ ਕਵਿਤਾ' ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖੇ ਵਖਰੇ ਰੂਪਕ ਵਰਤਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਜੰਗਲਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਫਿਕਰਮੰਦ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

ਪਰਸੋਂ
ਤੇ ਪਰਸੋਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ... ਕਦੇ ਵੀ
ਜੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ
ਹੱਡਾ ਰੋੜੀ ਦੀਆਂ ਇਲ੍ਹਾਂ
ਪੁੱਠੇ ਲਮਕਦੇ ਚਮਗਾਦੜ
ਅੰਨ੍ਹੇ ਉੱਲ੍ਹ
ਆਲਸੀ ਘੋਗੜ ਆਉਂਦੇ ਨੇ
ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ
ਚਿੜੀਆ ਘਰ ਦੇ ਬਾਂਦਰਾਂ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ

ਤੁਸੀਂ

ਕੂਲੇ ਕੂਲੇ ਖਰਗੋਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ਚਲੇ ਜਾਣਾ

ਤੇ ਮੇਰੀ ਬਦ-ਮਿਜਾਜ਼ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ

ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਇਕੱਲੀ...ਜੰਗਲ ਦਾ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਲਈ...⁷

ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਿਹ 'ਅੱਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ' ਵਿੱਚ ਹਰ ਉਸ ਪੱਖ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਜਿਸ ਨੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉੱਤੇ ਧੱਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਕਰਨਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਮਾਨਵੀ ਹਨ। ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਰਪੰਚੀ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਔਰਦੇ ਤਕ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਚੁਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਰਿਜਰਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਧਿਰ ਨੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਤੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਲੋਭਣ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਬਰਤਾਅ ਕੇਵਲ ਇਕ ਜਾਤ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਵਾਈਟ ਹਾਉਸ' ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-

ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਐਟਮੀ ਬੰਬ ਸੁੱਟੇ

ਧੜਕਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ

ਤਾਂ ਕੰਬ ਗਈ ਸੀ ਧਰਤ ਸਾਰੀ

ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ ਦੂਰ ਤੱਕ

ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਨਾਟਾ

ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਨੇ

ਰੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੀ ਬੁਰਕੀ ਪਾ ਕੇ

ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਕਾਤਲੀ ਮੁਸਕਾਨ ਸੁੱਟੀ

ਮਚਲਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ

ਚਤੁਰਾਈ ਦਾ ਬਰੀਕ ਜਾਲ ਪਾਇਆ

ਸੁਰਖ ਲਹੂ ਦੇ ਲਿਫਾਫੇ ਉੱਤੇ

'ਸਫੈਦ ਘਰ' ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਲਿਖਿਆ

ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਚੀਕ ਪੁਕਾਰ ਨਾ ਹੋਈ ⁸

ਕੁੱਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਦੀ ਦੂਆ ਮੰਗਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੀ ਅਜੇਕੀ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਫਿਕਰਮੰਦ ਨਜਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਧੱਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਣ ਦਾ ਹੋ ਚਲਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਦੂਜੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ, ਪਰੰਤੂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਢ ਹੋ ਜਾਣਾ ਨਾਗਵਾਰਾ ਜਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

'ਉੜੇ' ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ

ਮੇਲੇ ਚ ਗੁਆਚੇ ਬਾਲ

ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੇ

'ਈੜੀ' ਦੇ ਨਿੰਦਕ

ਮਹਿਲੀਂ ਵਸਦੇ ਵੀ

ਰੂੜੀਆਂ ਚ ਰੁਲ ਜਾਂਦੇ ⁹

ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿੱਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੇ ਜਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਲਿਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਉਹ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਿਕਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਲੋਚਦਾ

ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁਹੱਬਤ, ਰੱਜ, ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਚ ਨੀਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤ- ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣਾ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਅਰਥ
'ਮੁਹੱਬਤ' ਹੋਣ
ਦਾਇਆ ਦਾ ਮਤਲਬ 'ਰੱਜ' ਹੋਵੇ
ਪਾਈਆਂ ਦੇ ਮਾਇਨੇ... 'ਤ੍ਰਿਪਤੀ'
ਲਿਖਣੀ ਹੈ
ਅਜੇ ਮੈਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾ...
ਜਾ ਫਿਰ
ਲਿਖਣਾ ਪੈ ਰਿਹੈ ਮੈਨੂੰ
ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ
ਜੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ
ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਅਜੇ ਮੈਂ ਲਿਖਣੀ ਹੈ... ..¹⁰

2.0 ਹਵਾਲੇ

1. ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ, ਅੱਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਨਾ 11.
2. ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ(ਸੰਪਾ), ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਪੰਨਾ 43.
3. ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ, ਅੱਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਨਾ 16-17.
4. ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ, ਅੱਕਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਨਾ 28-29.
5. ਉਚੀ ਪੰਨਾ 32-33.
6. ਉਚੀ ਪੰਨਾ 26.
7. ਉਚੀ ਪੰਨਾ 77.
8. ਉਚੀ ਪੰਨਾ 80.
9. ਉਚੀ ਪੰਨਾ 42.
10. ਉਚੀ ਪੰਨਾ 103.